

BARTHA Csilla

Néhány szó az illetékességről

Jegyzetek egy vita margójára

Az utóbbi időben élénk vitának, felfokozott indulatoknak lehetünk tanúi a kisebbségi magyar nyelv művelés, illetve nyelvtervezés helyének, szerepének, feladatainak kijelölését illetően. Vannak, akik elméleti síkon vagy éppen empirikus vizsgálatok és a nemzetközi szakirodalom ide vonatkozó eredményeinek integrálásával, a tudományosság objektív igényével közelednek a kérdéshez, míg mások elsősorban érzelmeiktől vezérelve próbálnak érvelni. A tényleges tartalmas diskurzus, hovatovább a bármilyen konszenzus hiánya mindenekelőtt ebből a konfliktusból ered.

Ezzel együtt e „polémia” társadalomtörténeti kordokumentumnak is tekinthető, hiszen a nézetkülönbségek legmélyebb jelentéssíkja korántsem az, hogy ki hogyan definiálja a kétnyelvűséget, az adott kontaktushelyzetet, vagy hogy eltérések mutatkoznának a korpusz- vagy státustervezés elméleti és gyakorlati megközelítéseiben. A vitázó felek közötti nézetkülönbségek inkább olyan – az eredeti probléma lényegét nem érintő – *illetékességi kérdésekről* szólnak, mint hogy *egyáltalán ki hivatott és ki nem a kisebbségi nyelvtervezéssel foglalkozni*. Jól illusztrálja ezt Grétsy László Tolcsvai Nagy Gáborhoz intézett, Tolcsvai (1991a) *Regionális* cikkét messzemenően félreértelmező megjegyzése az 1992-es nyelv-művelő konferencián: *„Mert ugyan milyen joggon írhatja elő bárki is itt, Magyarországon egy határainkon túl élő magyar nyelvésznek, hogy régiója nyelvi önállóságáról s egészében nyelvi állapotáról mi legyen a véleménye.”* (Grétsy 1993:403.) Ismeretes, hogy a vitázó felek egyikében-másikában milyen indulatokat váltott ki a *„nyelvi önállóság”* és az *arra való ítélet* problematikájának a különféle érvrendszereknek megfe-

elő megjelenítése. Éppen ezért, ha az eredeti kérdésnél maradunk: az illetékesség átruházása a kisebbségi nyelvészekre csak látszólagos. Az ellentétek és ellentmondások gyökere még mélyebben keresendő. A régióban bekövetkezett politikai-ideológiai változások, valamint a magyar nyelvészeti diszciplinának az utóbbi időben tapasztalható belső átstrukturálódása szükségszerűen vezet odáig, hogy a vita álarcában megjelenő dilemma „*kánon és diskurzus*” között (vö. Tolcsvai 1994b) a kilencvenes évek elején artikulálódjon. A rendszerváltás után ugyanis átszakadtak azok a gátak, amelyek a kisebbségi létről, kisebbségi nyelvpolitikáról való nyilvános gondolkodást addig korlátok közé szorították.

Közismert, hogy a hivatalos ideológia s annak bel- és külpolitikai gyakorlata ezt a problémát a lenini nemzetiségi politika, illetve a proletár internacionalizmus sovinizmusellenességének elvi alapján állva nem tematizálta egészen a hetvenes évekig. Az anekdotaszinten sokak által ismert (ám soha le nem írt, soha ki nem nyomtatott) aczéli érvelés, miszerint „olyan repülőre nem lövünk, amelyben a testvéreink utaznak”, az MNK-n kívül élő nemzeti kisebbségek önrendelkezési jogának, nyelvhasználati szabadságának legfeljebb a paritás elvén nyugvó tárgyalását tűrte meg. A kádári kultúrlabirintust jellemezve a külső, Nyugatról jött szemlélő, Timothy Garton Ash (1985:43) 1985-ben az írók Aczéllal kötött kényszerű alkujáról mondja: „*ha az írók tartózkodnak attól, hogy a politikába ártsák magukat, ha tudomásul veszik a politikai korlátokat*”, akkor az állam csak kevés korlátot szab művészi ténykedésüknek. A képlet szinte egy az egyben alkalmazható a nyelvészetre is: e hallgatólagos konszenzus értelmében a kárpát-medencei magyar kisebbségek ügyének főlemlítése politikai ügy, tehát kívül esik a nyelvészet-nyelvművelés kompetenciáján.

Érdemes megvizsgálnunk, kik voltak mégis azok, milyen társadalmi csoporthoz tartoztak, és miféle nyelvi-ideológiai hagyományra támaszkodtak, akik – mondjuk 1956 után – vállalták a határon kívüli magyarok nyelvi problémáiról való megszólalást. Hankiss Elemér nemrégiben megjelent tanulmányának osztályozása alapján azt mondhatjuk, hogy elsősorban azok az értelmiségiek, akik – akár balról, akár középről indultak is egykor – a sajátos kelet-európai népi-nemzeti konzervativizmus irányzatához (voltak) sorolhatók (vö. Hankiss 1994:17). (Konzervatívon természetesen a tekintélyes európai politikafilozófiai eszmerendszer, illetőleg egyáltalán a történeti hagyományokból való építkezés, a kontinuitás elve értendő, mentesen mindenféle negatív értéktelítettségtől.) Hankiss szerint ez az irány a régióban „*a romantikába és a 19–20. századi*

nemzeti mozgalmakba visszanyúló népi-nemzeti konzervativizmus, demokratikus vagy tekintélyelvű, keresztény vagy szekuláris változatban, agrárius és/vagy populista” (Hankiss 1994:17). Timothy Garton Ash idézett cikkében az értelmiség nemzeti-urbánus dichotómiájának egyik fontos pontjaként említi: „*Még ma is [1985-ben] létezik a népi írók megkülönböztetett csoportja, szellemi párt elismert vezérrel. Nagy politikai témájuk a magyar kisebbség sorsa Csehszlovákiában, Jugoszláviában, mindenekelőtt pedig Erdélyben, Romániában.*” (Ash 1985:45.)

Ettől az elsősorban nem nyelvészekből álló, hanem az értelmiség művészi vonulatához tartozó csoporttól érkezett – a hatvanas években fojtott hangú, majd a rendszerváltáshoz közeledve egyre erősebben szóló – biztatás, amely a kisebbségi nyelvi tervezést intenzíven csak 1990 után problematizáló nyelvészársadalom számára egyben ideológiai támaszt is jelentett.

E konzervatív diskurzus (nyelv)ideológiai gyökerei a 19. századba, a nyelvi identitás-nemzeti identitás, kultúrnemzet-államnemzet problematikájába nyúlnak vissza, amellyel e században – a trianoni trauma után – inkább érzelmi, mintsem megfontolt elméleti megerősítés párosult. Hangsúlyoznom kell, nem nyelvészekről van szó, mint ahogyan nem volt nyelvész a népi-nemzeti irányzat vezéralakja, Illyés Gyula sem. *Nyelvédelem és nyelvtámadás* című, 1965-ös írásában Illyés meglehetősen gunyoros hangon száll vitába a Schöpflin Aladár által évtizedekkel korábban hangoztatott, az általa kirekesztőnek, nacionalistának ítélt purizmust „nyelvi sovinizmusnak” bélyegző nézetével. Kissé leegyszerűsítve a dolgot: ezen a ponton (a nyelvművelés máig legkedveltebb terepén, a lexikában) Illyés az anyanyelv győzelmébe és felsőbbségébe vetett, kissé fölényes hittel és elegáns, mondhatnánk, jellegzetesen konzervatív iróniával számol le a liberális-urbánus ideológia nyelvtervező törekvéseivel.

Az sem véletlen, hogy a mi-tudat, a nemzetfogalom, a *helyünk a világban* = *anyanyelvünk által szimbolizált és fönntartott nemzeti közösségünkben* képlet említésekor a tárgyalt konzervatív ideológia a magyar kulturális tradíciókat hősiiesen őrző Erdélyre asszociál. A magyar mint kultúrnemzet eszményének a nyelvvel és részben Erdéllyel való összekapcsolása filológiaiag föltehetően Kőváry Lászlótól eredeztethető, aki tételesen fogalmazta meg e mottót 1842-ben *Székelyhonról* című munkájában, melyben az erdélyi magyar színjátszás szükségességéről szól: „*Színészet által terjed a nyelv. Nyelvében él a nemzet.*” (Kőváry 1842:144.) S ha már itt tartunk: az Amerikába emigráltak nyelvi traumáit

talán a leglíraibban, mégis bájos humorral ábrázoló irodalmi alkotás, Tamási Ábel-trilógiájának harmadik darabja, az *Ábel Amerikában* legvégének híres mondata eklatáns példája lehet az egyént csakis saját nyelvi-nemzeti közösségében elfogadó konzervatív diskurzusnak: „...*haza fogok menni, hogy otthon lehessenek valahol ezen a világon!*” (Tamási 1960:280.)

A nemzeti kérdések felvállalása sohasem érzelemmentes. Ez fogalmazódik meg az „*Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul*”, elsősorban az értelmiség felől érkező sztereotípiában is, amely másrésztől erősen kötődik az előbbieken felvázolt értékrendhez. De a sztereotípiák mint rejtett agresszióformák mellett annak az elfojtásnak, amely a kisebbségi helyzetben élő magyarság nyelvhasználati-nyelvpolitikai problémáit tabuvá emelő hatalmi tiltásból ered, egy másfajta kompenzációjával is találkozunk, mint például az eleinte túrt, azután esetenként támogatott táncházmozgalom. Minthogy a nyelv mint az egyik elsődlegesnek tételezett identitászimbólum (az antropológiai elmélet szerint természetesen nem univerzálisan, csak bizonyos társadalmi-kulturális elrendezésekben, mint a szóban forgó is) kisebbségi problémái nyilvánosan nem jelenhettek meg, így szükségszerűen az olyan másodlagos etnikus szimbólumokra került át a hangsúly, mint a népzene és a néptánc. Ezek vélt legautentikusabb forrása, az erdélyi folklór, kisebb mértékben pedig a felvidéki tradíciók felé való fordulás tehát másként gondolkodást, egyfajta szimbolikus ellenállást is jelent.

De az utóbbi néhány év, az ideológiai fellazulás időszaka, majd pedig a rendszerváltás a kisebbségi kérdés átpolitizálásával, a nemzetfogalom újradefiniálásával már nem hagyhatta érintetlenül a magyarországi nyelv-művelést, sőt ideológiai keretét sem. Ennek bizonyítéka lehet a korábban említett, 1992 októberében Budapesten rendezett országos nyelv-művelő konferencia számos előadása, különösen Grétsy László már említett írása, melyet *Nemzetközpontú nyelv-művelés* címmel tartott. Álljon itt igazolásként néhány részlet: „*Nos, én a következőkben, noha az emberközpontúság elvével tökéletesen egyetértek, egy újabb fogalmat szeretnék bevezetni s egy kissé körüljárni: a nemzetközpontúság fogalmát. [...] engem akkor, amikor az emberközpontú nyelv-művelés helyébe vagy legalábbis mellé a nemzetközpontú nyelv-művelést állítom, korántsem a kordivat-hoz igazodás vágya vezérel, hanem a magyar nyelv és a magyar nép helyzetének figyelembevétele.*” (Grétsy 1993:402.)

A későbbiekben a szerző szükségesnek tartja a *magyar nép* fogalmának definiálását is: „*A magyar népen nem a magyarországi népet értem,*

hanem azt az ennél nagyobb közösséget, amelyet a közös nyelv (a magyar), a (részben) közös eredet és a közös hagyományok fűznek össze. Tehát beleérttem ebbe a kategóriába a határainkon kívül élő magyarságot is.” (Uo.) A nemzetfogalom újraértelmezése, a politikai diskurzusban az államnemzet-eszmével szembehelyezkedő kultúrnemzet-eszme újbóli térnyerése arra indítja a szerzőt, hogy Deme (1991a:11) „tizenötmilliós népével” párhuzamosan (s tízmilliós nemzete helyett) „tizenötmilliós nemzetéről” beszéljen. Majd hangsúlyozza, hogy „természetesen nem azért, mert Antall József miniszterelnök egyik kijelentése nyomán divattá vált a tizenötmillió magyar emlegetése, hanem mert egy nyelv művelő számára, mint kifejtettem, nézetem szerint itt nincs, nem lehetséges alternatíva” (Grétsy 1993:404). Szinte elhanyagolható körülmény, hogy a „magyar nyelv és helyzete” tíz évvel ezelőtt is többé-kevésbé hasonló problémákkal szembesített volna minden kutatót, mint ma – legalábbis szociolingvisztikai értelemben. A határainkon kívül élő magyarság és a 15 mínusz 10 millió képletből arra juthatunk, hogy a szórványban, így például az Egyesült Államokban élők nyelvi gondjai is a nyelv művelés illetékességi körébe tartoznak. Az adott ideológiai kereteket mindenkor sokkal jobban tükrözte, hogy a határon kívül eső, egy- vagy többnyelvű beszélői csoportok mikortól, miért és milyen mögöttes tartalommal értendők bele az 5 millióba.

A magyarországi nyelv művelés (részben ideológiai alapú) kényszerpályáját talán érzékelteti a Fábíán Páltól származó alábbi idézet: „...*kapcsolataink ugyancsak féloldalasra sikeredtek. A féloldalasságon azt értem, hogy mi, magyarországi nyelv művelők mindig szívesen látott vendégek voltunk a határokon túl...; mi viszont innen arrafelé ez alkalommal nyújthatunk először baráti jobbot, és némi vendégszeretetet. Amiért én rendkívül szégyellem magamat és magunkat, elnézést kérek érte, ez volt a helyzet.*” (Fábíán 1993:946.)

Volt ugyan egy fórum, az Anyanyelvi Konferencia, amely 1970-ben – a politikai történések szeizmográfjaként – vált „illetékessé” a külföldön élő (értsd: szórvány, emigráns) magyarság nyelvének művelésére, a másik oldalról viszont a fentebb említett politikai okokból sokáig kirekesztő volt a régióbeli magyarság gondjait illetően. Más kérdés persze, hogy az elmúlt 24 évben mit váltott be azokból a célkitűzésekből, amelyeket a nyugati nyitást jelképező, bizonyos hazai és nyugati csoportok által gyanakvással figyelt „bridge-builder” megmozdulás zárónyilatkozataiban lefektetett. Czigány Lóránt jegyzi meg 1987-ben, az V. Anyanyelvi Konferencia védnökségi ülésén: „*Válaszút elé került az anyanyelvi moz-*

galom: vagy kiterébélyesedünk, vagy a Majakovszkij által emlegetett önagyonülésezők sorába süllyedünk.” (Czigány 1994:299.) Úgy tűnik, éppen a fenti dilemmák megválaszolatlansága miatt a nyelvművelés gyakorlatában kevésbé kaptak talajt Lőrincze Lajosnak az I. Anyanyelvi Konferencia debreceni ülészakán elmondott és – kis logikai lépéssel – a régióbeli magyar nyelvművelésre is adaptálható felvetései: „De ugyanakkor a nyelvi jelenségnek vagy a nyelvi rétegnek is más és más a nyelvhelyességi szempontból való megítélése az idők változásával. Tanulságos volna például bemutatni, hogyan változott időnk folyamán a nyelvjárásoknak a nyelvi norma szempontjából való szemlélete. De ma is más és más a nyelvjárások és az irodalmi nyelv egymáshoz való viszonyának a megítélése például a német nyelvet beszélő művelt svájciaknál, mint az ugyanolyan műveltségű németek között. Berlinben a hochdeutsch a »helyes«, Svájcban viszont helyesnek tartják, sőt ápolják a helyi német nyelvjárást, ezt beszélik a műveltek is, nemcsak a családban, hanem hivatalokban, sőt gyakran a rádióban is. Ennek az elkülönülésnek, a sajátos nyelvi hagyomány őrzésének természetesen megvannak a maga okai.

Míndezeket azért mondtam el, hogy rámutassak annak elvi alapjára, miért nem lehet a mi irthoni nyelvszemléletünk, problémáink, módszereink egyszerű átadásával a külföldi magyarság nyelvi kérdéseit megoldani. A mi módszerünk, szemléletünk részleteiben persze felhasználható, de azt szőröstül-bőröstül átültetni és változtatás nélkül alkalmazni még Burgenlandban sem lehet, nemhogy Sidneyben vagy New Yorkban. [...]

Az elmondottakból következik, hogy ha mi a siker reményében akarunk hozzáfogni a külföldön élő magyarság nyelvének közös erővel való műveléséhez, védelméhez, akkor ismernünk kell annak a területnek a sajátos problémáit, ki kell alakítanunk a végzendő munka sajátos módszerét és ütemét.” (Lőrincze 1970:50.)

Noha senki nem vitatja, hogy a határokon kívül rekedt magyarság nyelvi helyzete más problémákat vet föl, mint azoké, akik egyéni döntés alapján kerültek más országba, a nyelvész számára – aki egyik előadásában csupán arra vállalkozott, hogy az amerikai magyarok egy csoportjáról az adott elrendezésben megjelenő kétnyelvűségtípusok tükrében tényszerű képet fessen – mégis értelmezhetetlenek az olyan hozzászólások, mint például a következő: „Azok, akik nem vándoroltak ki, hanem rájuk vándorolt egy másfajta közeg, társadalmi igényekkel akarják megtartani anyanyelvüket, nem pedig arra a célra fordítani, hogy a nagymamival levelet váltsanak évente egyszer.” (Ágoston 1993:497.) Azt, hogy nem

ilyen „tisztá a kép”, s hogy a nyelvi önállóságra/elkülönülésre/különfejlődésre (?) ítélt amerikai magyarok egyes közösségeiben vannak spontán (úgymond alulról jövő – az adott helyzetben más módon nem is lehet), a beszélői nyelvvelológiákat tükröző nyelvtervezési törekvések, csak zárójelben jegyzem meg.

Számtalan egyéb példa is hozható arra, amikor egy-egy kontaktushelyzet vagy nyelvi jelenség használatának, társadalmi disztribúciójának tényszerű leírása mellett (helyett) érzelmi állásfoglalást és értékítéletet kérnek számon a kutatótól, ez pedig a fentebb vázolt ideológiai, társadalomtörténeti kérdések felől már ahhoz a tabutémához vezet, amelyről Kontra Miklós írt az *Irodalmi Szemle* 1994. decemberi számában. Eufemisztikusabb megfogalmazásban: „*Meg lehet-e vitatni szigorúan szakmai kérdéseket tudományos módon, vagy nem.*” (Kontra 1994a:76.) Mindez pedig – ahogy írásom elején említettem – a magyar nyelvészet belső fejlődése és az illetékesség kapcsolatának kérdését is érinti.

A társadalmi-politikai rendszerváltással egy időben (áttételesen akár annak következményeként) jelentős változásokat tapasztalhatunk a nyelvészet berkein belül is. Magyarországon és a régióban is kezdenek „nagykorúvá válni” az olyan empirikus alapokon álló nyelvészeti diszciplínák, mint például a szociolingvisztika, az antropológiai nyelvészet és a kétnyelvűség-kutatás, velük együtt pedig olyan alkalmazott területek, mint a nyelvtervezés vagy a nyelvi politika. Alapvető konfliktusforrás tehát, hogy e diszciplínák (vagy megközelítési módok) olyan kérdésekre is választ keresnek – meghatározott társadalomelméleti keretben, immáron a nemzetközi kutatásokkal is lépést tartva, körülhatárolható fogalmi apparátussal és módszertani elvekkel, verifikálható empirikus adatok felvonultatásával –, amelyek, minthogy a magyar nyelv használatáról van szó, más módon ugyan, de az elmúlt évtizedek magyar nyelvvelő irodalmában is megjelentek. Részben ez magyarázza, hogy miért olyan népszerű ma a szociolingvisztikát művelők tábora.

Társadalomtudományi közhely, hogy a Magyarországon 1945 óta folyamatosan jelen lévő tudományelméleti paradigmák már nem vagy alig működnek. Ha paradigmaváltás talán még nincs is, nemzedékváltás mindenesetre van a nyelvészetben. Ilyenkor természetesen azok a reakciók, hogy valaki az új területekkel kapcsolatban „*egyfajta divatba jött gondolkodásmódról*” beszél (Deme 1994:80); talán mert ezek a posztmodern irányzatok megkísérik a hagyományos nyelvvelő diskurzus fogalomrendszerének szemantikai dekonstrukcióját. Teszik ezt egyrészt a filozófiai hermeneutika, másrészt az empirikus módszerekkel nyert

adatok elemzésén alapuló következtetések segítségével, s ez lehetőséget nyújt arra is, hogy a megváltozott társadalmi-politikai, illetőleg nyelvi állapot számára adekvát fogalomrendszert dolgozzanak ki. Konstruktív lehet tehát, sőt elengedhetetlen, hogy az olyan fogalmak tartalmain, mint *sztenderd*, *norma*, *beszélőközösség*, *nyelvcseré*, *kétnyelvű anyanyelv-változat*, *diglosszia*, *kontaktológiai univerzálék* – más társadalmi-nyelvi elrendezések és az ide vonatkozó szakirodalom kellő ismeretében –, *nemzedéki hovatarozás nélkül* vitatkozzunk. Noha ezen „új, divatos” irányzatok képviselői számára tény, hogy megkérdőjelezhető minden olyan, a nyelvhasználatra vonatkozó kijelentés, amely mögött nincs megismételhető, verifikálható és a kor tudományos színvonalán álló empirikus vizsgálat (Kontra 1994a:74), arról természetesen mégis lehet vitázni, hogy ki milyen terepmunka-, illetőleg elemzési módszereket tart alkalmasabbnak. Azt a kérdést azonban – ha más formában is –, hogy kompetens-e valaki?, mert a diplomája nem erre lett kiállítva (vö. Deme 1993a:7); mert nem volt ott valahol, így feltétlenül hiányzik a személyes tapasztalata (Jakab 1994:54), feltenni nem a nyelvészet, hanem a tudományetika dolga.

E képzeletbeli margóra legutolsó jegyzetként – némi naivitással – a következőket írom: Az előítéletek, hatalmi-politikai ideológiák a vizsgálat szintjén megjelenhetnek, ha a kutatás tárgya az, hogy egy adott beszélőközösség, társadalmi csoport nyelvhasználata ezeket hogyan és milyen mértékben tükrözi. A társadalmi-történeti-gazdasági és politikai kontextusba mindenkor beágyazott nyelvi változások, nyelvi konfliktusok legelőször is leírásra várnak, nem pedig arra, hogy egyes kutatók eldöntsék, ki, mikor és miért illetékes mindezeket vizsgálni.

Irodalmi Szemle, 1995, 2. 75–81.